

Flóra

József Attila Flóra-verseit nem érthetjük meg előzményeik ismerete nélkül. Az a szenvedély, mely életét és valószínűleg művészetét is beteljesítette, mintegy csúcsra emelte, 1936 végén, a Gyömrői Edit iránti szerelem kialvásával (vagy látszólagos kialvásával) a költő életét is kioltotta. Mert vajon a beteljesedés nem jelenti-e egyben azt is, hogy az életenergia e rendkívül magas hőfokú lángralobbanásával önmagát is elhamvasztja, s nem volt-e a költő életútjának, s ezzel költészete ívének is beteljesedése e beteljesülés nélküli szenvedély? A sors, mely ebben a kapcsolatban a legnagyobb fájdalmat, egyben a legsajátabb pillanatokot is meghozta – olyan feszültséget, mely végül önnön erőfeszítése súlya alatt roppant össze. József Attilának nem a Gyömrői Edithez írott verseit tekinthetjük élete legkiemelkedőbb műveinek – bár bizonyos, hogy helyüket ezek között kell kijelölnünk. Ez a szenvedély azonban az emberi – és a költői – én olyan mélységeit érintette és hozta mozgásba, hogy az olvasó, ha veszi magának a bátorságot ahhoz, hogy alvilági útján a költő kísérőjévé szegődjék, önkéntelenül is e mélységet látja valamennyi addigi s az azt követő út célpontjának. Az a sokat vitatott probléma, hogy a Gyömrői Edit iránti szerelemben mennyi volt a személyes vágy, kötődés, s mennyi az elsüllyedt anyakép projekciója, mint kérdés, érdektelen – mint tény azonban, mint egy új születésnek és egy új anya megteremtésének vágya sokat megmagyaráz nemcsak az érzés intenzitásának, hanem véglegességének, sőt végzettségének jellegéből is. Jellemezhetjük a problémát freudi terminológiával úgy, mint gyermeki regressziót, melyből a kórfolyamat súlyosbodásával (talán a félbemaradt analízis hatására is) a személyiség már nem volt képes magát új felnőtté felépíteni. Jellemezhetjük úgy is, hogy a robbanásszerű érzelem olyan fokú hisztériás agresszióhoz, illetve önagresszióhoz vezetett (a kettő folytonos egymásbaalakulásával, egymást-helyettesítésével, egymással-kompenzálásával), mely az öngyilkosság majdani bekövetkeztét valójában már ekkor befejezett tényé tette – olyannyira, hogy a külső-belső tényezők ezt már csak siettetni vagy késleltetni voltak képesek. De mondhatjuk úgy is, hogy az az önfegyelmelési kísérlet, mely az Edit-szerelem roppant feszültségében, a szó szerinti halálnak-kitettségekben még képes volt a széteső lélek összetartására – mint azt legjobban a 1936 végén írott versek formai összefogottsága, sűrűsége és megdöbbenítő szó- és kép-gazdagsága bizonyítja – most úgy merült ki, hogy éppen szervezetsége s vele a költő nyelvi kifejezőkészsége szűnt meg. Az Edit iránt érzett szerelem, részben a pszichoanalízis közvetítésével, óriási nyelvi feldúsulást okozott; természetes hát, hogy az érzelmet követő negatív fázisban elsősorban ez, a verbalizációhoz, a versteremtéshez szükséges feszültség aludt ki. Elfoszlott, elszivárgott-e, vagy mint a manifesztálódó betegség része, legalább átmeneti időre, az 1937-es év első néhány hónapjára valóban kialudt? Kérdésünkkel mind közelebb érkezőnk a Flóra-kapcsolat és a Flóra-versek rejtélyéhez, annak a relatív – és itt hangsúlyoznunk kell, hogy csakugyan viszonylagos költői apálynak megértéséhez, melyet e versek nagyobb része a költő életművében képvisel.

Stoll Béla szerint, a töredékeket nem említve, József Attila 1937-ben 42 verset írt, ezek között tizenhét szerelmes verset. Ezek közül az év első harmadában-negyedében, a főleg február végén és márciusban írottak egyértelműen Flórához szólnak. Az év második felének termésében, még ha olykor a végleges, vagy az ezt megelőző vázlatok valamelyikében szerepel is Flóra neve, elsősorban a versek jellegének megváltozása miatt ebben nem lehetünk teljesen bizonyosak. József Attila költészetét egyébként fiatal kora óta jellemzi a szerelmi témák, pontosabban fordulatok, megfogalmazások vándorlása a különböző személyekhez írott költemények között. Már 1928-ban találkozunk ilyen átfedésekkel a Lucához, majd Vágó Mártához írt költeményekben. Ezek a jelenségek azonban elsősorban poétikai természetűek, bennük mintha egy-egy motívumról nem akarna lemondani a költő. Most, az 1936–37-es év megváltozott tudatállapotában a szeretett személyek azonosításának-elválasztásának lehetősége más lelki motívumok következménye. Valószínű, hogy a József Attilát legmélyebben, végzetesen megmozgató érzelem a valószínű találkozás megszakadásával, de még a kapcsolat lelki értelemben erőltetett, agresszív lezárásával sem érhetett véget. A félbeszakadt, mintegy elvágódott történés (a kapcsolat) két úton próbálta meg folytatni önmagát, s ezáltal a pszichés állapot kompenzációját is fenntartani: érzelmileg a hasonló tónusú és hasonló, de mégis szabadabb és autonómabb viselkedésformákat megengedő újrafeltámadott Márta-kapcsolatban – terápiásan pedig a valószínűleg rövid ideig dr. Eisler Mihállyal, majd Bak Róbert doktorral folytatott kezelésben. Úgy látszik azonban, hogy '37 január közepére, kb. a Thomas Mann-i versfelolvasás kudarcával egy időben ezeknek a túlfuttatott reakcióknak energiatartalma kimerült, s vannak, bár meglehetősen bizonytalan adataink arra vonatkozóan, hogy a költő már január végén gyógyintézeti kezelésre kényszerült.

Az előzmények ismeretében nagyon valószínű tehát, hogy amikor József Attila 1937. február huszadikán este Dániel Annáék lakásán Kozmutza Flórával találkozott, lélektani értelemben még nem dolgozta fel előző érzelmi kudarcait, még mindig a belőlük kiinduló frusztrációk hatása alatt állott, és az is elképzelhető, hogy a Flóra személyiségéből áradó varázs mellett az ismert körülmények között elvégzett pszichológiai vizsgálat is hozzájárult a már megnyugodni készülő érzelmi állapot felkavarásához. Erre utal az a személyiségkép is, amit 1984-ben, az 1937-ben hiányosan felvett Rohrschach-teszt alapján dr. Bagdy Emőke készített. Bár nem tartom erkölcsösnek e teszt eredményeinek közrebocsátását, a feldolgozás közben készített mindkét személyiségképet (dr. Bagdy Emőkéét csakúgy, mint dr. Láng Iringóét) megdöbbenően találónak érzem. A most idézett rész pontos és egzakt megfogalmazása annak a lelkiállapotnak, amit a Flóra-versek elemzésekor magam is feltételeztem, s ezzel nemcsak mint a más véleményében tükröződő kontroll, hanem mint további gondolatok kiindulópontja is kétségtelenül segített e versek megértésében.

„Lelki feszültségszabályozásában szembetűnő – írja Bagdy Emőke –, hogy a szubjektíve veszélyesnek minősülő érzelmeknek és indulatoknak igen erős az elfojtási és megtagadási hajlama, amely miatt úgy érzi, hogy minden érzelmi rezdülését fokozott tudati és magatartási kontrollban kell tartania. Emiatt elidegenülten, mintegy »kívülről« szemléli önmagát az emberi kapcsolatokban. Ez az elidegenítő, indulattalanító és veszélytelenítő (szkizoid) feszültség-elhárítás szervült lelki munkamódszerként működik. A személyiség csak a fantázia szabadságában képes

megélni a felszabadultság, tehermentesülés és »szabadság« érzését. Ezért valószínű, hogy a teremtő fantázia eszközeivel és produktumaival önmaga legfőbb lelki egyensúlyfenntartó módját dolgozta ki, mely megvédheti és megtarthatja a lelki egészség határai között.”

Ebben az időben, a Flórához fűződő kapcsolat kezdetén, melyek azok az érzelmek, amelyeket elsősorban minősíthetünk „szubjektíve veszélyes”-nek? Vajon a Flóra iránt megdöbbenő gyorsasággal fellobbant szerelmet-e, mely a találkozást követő második napon már heves ostromban, néhány nappal később pedig teljes komolysággal felvetett, de az objektív körülmények között teljességgel abszurd házassági ajánlat formájában jelentkezett? Vagy igazán veszélyes még mindig az Edit iránti szenvedély, a teljesületlen és öngerjesztő vágy, az érzés egyre szélesebb köre volt-e, a Flóra-szerelem pedig, Bagdy Emőke szavával a „teremtő fantázia eszköze és produktuma”? A Flóra-szerelem kezdeti ujjongása, a boldog és talán valóban reményteli periódus mindössze március végéig, alig több, mint egy hónapig tartott. Valószínűleg külső körülmények, Flóra megbetegedése siettette befejeződését – de József Attila idegállapotának nem sokkal később bekövetkezett hirtelen romlása azt valószínűsíti, hogy ez az időszak már a későbbi tragikus fordulat bevezetése, az azt megelőző rövid szélcsend lehetett. Ebben az egy hónapnál alig valamivel hosszabb időben hét (ha az első, *Flóra* című vers öt részét különálló műveknek tekintjük, tizenegy) verset írt Flórához; az év tizenhét szerelmes versének alig kevesebb, mint felét. A következőkben főleg ezeknek a verseknek értékelésével foglalkozunk.

Ez a hét, illetve tizenegy vers bizonytalan, nem egyértelmű és rendkívül nyugtalanító benyomást hagy az olvasóban. Elsősorban a versek tartalmának-hangulatának, úgy is mondhatnók, hogy tónusának inhomogenitása miatt. Ennek a különös költői reakciónak jelei a következők:

1. Elsőként a legkoraibb versek (különösen a *Hexameterek*) én-távoli kiindulópontja. Voltaképpen ez a kérdés nyugtalanítja leginkább az olvasót. Nehéz pontosan körülírni ezt az érzésünket, s azt is, ami formailag-tartalmilag okozhatja. Az egyik legfontosabb ok, kétségtelenül, a József Attilánál szokatlan antikizáló forma. Akárcsak Radnótinál, itt is az éntől eltávolító, a tartalom és a forma egyensúlyát árnyalatnyira megbontó, s azt a forma felé eltoló hangsúlyt, mesterkéltné éreztük, melyet az első versszak idillbe hajló, meglehetősen szokványos természeti képe is erősít. Nem tudjuk bizonyítani, hogy ez a versforma miért nem tökéletesen spontán, hogy mi az benne, amit akartnak (feltehetően nem tudatosan akartnak) érezhetünk – mégis van valami ellentét a József Attilára oly jellemző észrevétlen formai tökély és e kissé túlhangsúlyozottan artisztikus forma között. Bár ha éppen ezért nem tartjuk is igazán jelentős költeménynek, a költői alkotóerő ebben is működik, s elárulja azt, amit a vers felujjongó hangja inkább rejtegetne, a tavaszodó, életre ébredő világ körül ólálkodó *semmit*: *Roskad a kásás hó* (a kásás József Attila jellemző képe, gondoljunk csak a *Kásásodik a víz, kialakul a jég/ és bűneim halállá állnak össze* szövegű töredékre). *Elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik* – s aztán e furcsa szó párosítás: *Illan a könnyű derű*. Nyilvánvaló, hogy az *illan* itt a levegő tündéri ragyogását kívánná jelezni, köznapi értelemben azonban önkéntelenül az „el-illan”-ra asszociálunk. Ugyanez a lélektani folyamat játszódik le az utolsó sorban: a nélkülöd-lét emlékeitől borzong – bennünket azonban mégis a sorkezdő *beleborzongok*

szó baljós ütése érint meg. A természeti kép mintha elsődlegesebb és erősebb lenne annál, mint aminek jelzésére megszületett, talán közelebb áll a leíráshoz, mint a belülről kivetített, képben megszülető lelki tartalomhoz. Ez az, amit előzően én idegenségnek nevezünk, „az elidegenítő, indulattaszító és veszélytelenítő (skizoid) feszültség-elhárítás”, az, amiről dolgozatában Bagdy Emőke is ír. Hogy ezt jobban érzékeljük, próbáljuk meg József Attila egyéb természeti képeivel, például az *Eszmélet* első versszakával vagy a *Téli éjszaká*-val összehasonlítani; így azonnal feltűnővé válik a vers alacsonyabb fokú komplexitása.

E természeti képben megjelenő invokáció mellett poétikailag egy más típusú elidegenítésnek is tanúi vagyunk, főleg a *Megméréssel* című versben, az ötrészes költemény záródarabjában. Ez a hatszor négysoros, strofikusan négyesrímű költemény, akárcsak az *Édesanyám, egyetlen, drága* kezdetű, egyik legutolsó töredék, a középkori himnuszok (közelebbről talán a Mária-himnuszok) hangvételt idézi. Ez a himnikus-dicsérő hangvétel, bárha értelemszerűen a költő szubjektív reakciójából indul is ki, és bárha a dicséretet elsősorban a költő szempontjából, mintegy önmagával összefonódottan értelmezi, tárgyát mégis magasan a kapcsolat fölé, a mérhetetlen, tehát nem a szubjektíve átélhető tér és idő távlatába helyezi. A vers befejezése: *hát dicsértéssel s hirdetéssel,/ minden korokon át szeressél/ s nehogy bárkiben alább essél,/ mindig, mindenütt megméréssel!* már nem az emberi szerelemről, nem is az emberi időről és térről, sokkalta inkább a felismert vagy megteremtett mitikus istennőről szól.

2. Az 1937 februárjában-márciusában írott Flóra-versek diszharmonikus inhomogenitásának második oka az, hogy míg az Edit-szerelemben főleg a szeretett nő és a rávetített anya-kép összeolvadása miatt valóban egy új születésnek és egy új anya megteremtésének vagyunk tanúi, úgy tűnik, hogy ennek a szerelemnek legfőbb témája a halál elfogadása. A Flóra-versek nagy része József Attila halálköltészetének darabja; a Flóra kezéből átvett vagy az ő Persephone-i alakjában megidézett halál azonban gyökereiben különbözik az Edit-versekben megnyilvánuló pusztító és önpusztító indulatoktól. E versekben József Attila már minden realitáson, az élet minden reményén és várakozásán túl van. De vajon ez a már befejezettnek látszó öndestrukció hogyan egyeztethető össze a fellobbanó szerelem hangulatával? Hiszen a József Attila által meghívott és elfogadott halál egyben a magány beteljesedése is – így egyik legszebb halál-versében, a *Flórának* címűben; és már előzőleg a *Flóra* negyedik darabjában, a *Buzgóság*-ban: *Neheziülök már, lelkem akkor boldog,/ ha pírban zöldel a fiatal ág –/ bár bucsut int nekem...;* vagy a második *Flóra* című vers első részében: *Fontold meg jól, szived mily terhet vállal./ Én, aki vele mind csak hadakoztam,/ kibékülnék a haragvó halállal.*

A halál és a szerelem minden szenvedélyben összekapcsolódik – de ez a halál nem következménye a szerelemnek, s nem is lehetnek egymás megváltásai. Mintha nagyon távoli, de mégis létező analógiaként Flóra itt a halál szinonímája lenne. A szerelemvágy, a szerelem és a szenvedély, melyekről az életrajz adatai kétségkívül tanúskodnak, nem tudják áttörni a versépítkezés belső barriere-jét. Ez a kérdés a korai Flóra-versek központi magja, jelentősebb magánál a témánál, mely azt előhozta; a szubjektíven és a költői tárgyként megélt érzés kettősségének kérdése ez. Feltételezhető, hogy az igazán nagy költészetben a versbeemelhetőség az érzés hitelességének kontrollja; a skízis, az igazi hasadás a korai Flóra-versek idején itt,

az érzés és költőileg autentikus kifejezése között húzódik. Az érzelem, mely minden bizonnyal őszinte és intenzív lehetett, mégsem olyan formában volt az, hogy a versalkotás folyamatát eltéríthette volna attól az egész lelket betöltő lemondástól, attól a halálos kétségbeeséstől, melyben, valószínűleg még mindig kitörölhetetlenül benne élt Gyömrői Edit és az általa kiváltott frusztráció élménye. De ha azt mondjuk, hogy a korai Flóra-versek a halál elfogadásának az irodalomban egészen sajátos panorámáját hozzák elénk, azt is észre kell vennünk, hogy ez mégiscsak a valódi vagy a vágyott szerelem védelmében történik. A halál oly komoly és végleges elfogadásáról van szó, mely paradox módon magában foglalja a lemondást a szerelemről is. Gondoljunk csak a második *Flóra*-vers két részének befejezésére. Az első: *kibékülnék a haragvó halállal*; a második: *örömöm tán a büntetések hozzák,/ hogy sírva nézem majd, ha boldogan/ sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád*. A *Flórának* című versben a *Mert jó meghalni. Tán örülnék* után csakugyan az a sor áll: *ha nem szeretnél így* – a költemény metafizikai szépségét azonban ennek a sornak rejtett pszichológiai megfordítása adja. A vers az én-től elszakadott nyugalomnak és az én irreális expanziójába fogadott létnek különlegesen, megindítóan szép és megindítóan szomorú ábrázolása.

3. Az olvasó e versek harmadik komponenseként a felujjongó, szinte áhítatos öröm mellett az attól függetlenül feltörő agressziót éli meg. A megelőző Edit-, illetve Márta-versekben a szerelem és a pusztítás tehetetlen vágya összefonódik, ugyanazon érzelem két arca. Itt teljesen különválnak, s már a megismerkedést követő második-harmadik(?) héten megszületik József Attila egyik legkeserűbb verse, a *Reggeli fény*. Ritmikailag az egyik legélénkebb, legtáncosabb, könnyeden muzsikáló költemény – éppen ezáltal rokonítjuk a hasonlóan könnyed tónusú első Flóra-verssel, és ezáltal látjuk meg végső, személytelen és kegyetlen iróniáját-öniróniáját. Nem hirtelen ötletből, sem felszínes felindulás vagy bosszúság hatására született. Merjük-e kimondani, hogy a gyűlölet süvölt belőle? – csak éppen azt nem tudjuk, kinek szól e gyűlölet. Attól, hogy a költő nem semmisítette meg, s Flórának meg is mutatta, nem biztos, hogy ösztönei mélyén is neki szánta; a vers fontosságát mindenképpen mutatja a József Attilánál mindig oly fontos disznó, malac, malacka-kép megjelenése. Elsősorban azonban nem a szerelemben jelentkező ambivalenciát, hanem az ambivalencia két irányának teljes különválását tekintjük újnak e versben és e periódusban – ez kelti bennünk azt a döbbenetet, melynek lényege alighanem abból a felismerésből fakad, hogy a költő a kettősséget itt már nem tudja egy műben integrálni. Kísérteties a forma fegyelme, tökélye mint e démonikusan kétségbeesett tartalom kifejezése – s kísérteties a folytatás, a következő, látszólag egyértelmű szerelmes versek sorjázása.

4. S itt érünk el a skizofrén tartalom negyedik, és egyben a mi felsorolásunkban utolsó manifesztációjához, abban a versben, mely az előzőeknél hetekkel vagy hónapokkal később (júniusban) keletkezett. Ez a vers a *Sas* című látomás. Hatalmas és kegyetlen pusztulás-pusztítás-víziót látunk, az „egymást valóra váltó” két szerelmes madáralakban tépi, marja a mindenséget, a *létet elragadta*. Elsősorban nem is ez a szörnyű és véres megsemmisítési harc tölti el félelemmel, döbbenettel és viszolygással az olvasót, hanem a József Attila költészetében oly elemi biztonsággal megszokott kontroll hiánya. A pusztítás kényszere szinte autonóm erővel tör be a versbe, s teszi azt értelmében-szerkezetében is zavarossá.

Mindemellett vannak ezeknek a korai Flóra-verseknek gyönyörű részletei, sőt, egyesek, így a *Flórának* című szinte lejes egészében remekmű. Ha így van ez, vajon miért foglalkoztak az egész életmű feldolgozásához képest viszonylagosan oly keveset ezzel a periódussal? Az 1937-es év életművéből főleg az istenes versek és az év második felének nagy, búcsúzó költeményei érdekelték a kutatókat. Valóban mély értelmű rejtély az, hogy akkor, amikor a költő elmeállapota egyre zavarosabbá válik, a versei mindinkább letisztulnak, s nemcsak a régi koherenciát, hanem tartalmukban is a régi rend és szabályosság képleteit képesek felmutatni. A leggyötrelmesebb szenvedéssel egy időben ezek a versek mintha már túllépnének a szenvedés és a halál eddig nem ismert semmije felé. Ugyanez vonatkozik a '37-es nyár folyamán, tehát már e versek befejezése után Flórához írott levelek kivételes szépségére, belső törvények szerinti hitelességükre és koherenciájukra. Ahhoz azonban, hogy József Attila idáig, saját fájdalmának és halálának elviseléséig eljuthasson, át kellett vergődnie a Flóra-versek ujjongó boldogságának irreális, s ezért egészen másféle szenvedéssel terhelt időszakán.

Sokáig hittük azt, hogy a Flóra-verseket azért elemezték kevésbé, mint egyéb műveit, mert a kutatók nem akarták a történet szereplőinek érzékenységét megsérteni. Magam nem hiszek ebben; a József Attila-kutatás nem a más szempontok alapján látható és megítélhető Flórára kíváncsi, hanem arra a fiatal lányra, akit József Attila verseiben, e *törékeny bájú név* viselőjének látott. S ettől függetlenül is Illyésné már évekkel ezelőtt közreadta kettőjük hiteles történetét, levelezésüket, s ezzel a gesztussal mindenkit felbátorított ez időszak vizsgálatára. Az igazi ok más, mélyebb, rejtettebb és ösztönösebb. A nagy József Attila-versekben, még a *Nagyon fáj*-kötet bizarrabb darabjaiban is a szinte elviselhetetlen szenvedés mindannyiunk konpassióját kiváltja, s ezzel a katarzis felszabadító élményével is megajándékoz. József Attila gyötrelmeiben mintha a magunkét élnénk át, magasabb fokon, tisztább szóval elbeszélve, a forma artikulációjába tördelve. Az 1937 tavaszán írott Flóra-versek érzelmei mintha más, ismeretlen, hidegebb közegben születtek volna. E versek belső világával nem tudunk azonosulni, és csaknem bizonyos, hogy azt, ami e versektől ösztönösen elriaszt bennünket, a költő én-azonosságának hiánya okozza. Idegenséget, félelmet és borzongást érzünk, alig hallható morajlást: a skizofrénia földcsuszamlásának fenyegetését.

(*A gondolat metaforái*, Bp., 1999.)